

niet gebruikelijk. Na enige tientallen jaren bleek dat bij handhaving van de oorspronkelijke opzet de uitgaven onbeheersbare vormen zouden gaan aannemen. De verantwoordelijke overheidsinstanties gingen kritische vragen stellen en waren steeds minder bereid bronnenedities met een open eind te blijven financieren. Het gevolg was dat de uitgaven getemporiseerd of gestaakt werden en dat in alle gevallen de editieprogramma's verschuilende malen ingrijpend moesten worden herzien.

Een tweede groep bijdragen aan de conferentie bestond uit observaties, adviezen en suggesties van archivariissen en historici met betrekking tot de betekenis van dergelijke uitgaven voor het onderzoek, de editietechniek, de toegankelijkheid, het gebruikskomfort door flexibele indicering en de wijze waarop historici van deze uitgaven gebruik maken (W. P. Blockmans, J. Roelevink, Th. H. P. M. Thomassen en A. Th van Deursen). Omdat de belangstelling van historici voor de nieuwe geschiedenis tanende is, is de gebruiksfrequentie van de uitgegeven bronnen uit deze periode niet altijd evenredig aan de kosten en moeite die besteed worden aan het toegankelijk maken van het archiefmateriaal.

De derde groep inleiders op de conferentie behandelde de nieuwe technologieën die beschikbaar komen voor het catalogiseren, uitgeven en indiceren van grote archiefcollecties (P. K. Doorn, G. T. Moran en K. J. P. F. M. Jeurgens). Het gaat dan om de al oudere techniek van microficheering, het scannen van teksten met uniform letterbeeld, CD-ROMS voor integrale, moeilijk leesbare teksten en *textretrieval* als ontsluitingstechniek voor bestaande bronnenedities. De instantie die deze technieken toepast kan het materiaal op het net zetten (on-line) of per afnemer beschikbaar stellen (off-line). Als voorbeelden van dergelijke projecten in de nieuwe geschiedenis werden behandeld het *Archiva general de Indias* te Sevilla (geheel gescand op discs, maar niet on-line beschikbaar) en de data-base die grote delen van het overheidsarchief uit de Bataafs-Franse periode (1795-1813) ontsluit.

Wil men na lezing van de conferentiepapers een conclusie formuleren ten aanzien van het beleid van het ING met betrekking tot projecten zoals *Resolutiën der Staten-Generaal* dan zou deze kunnen luiden: continuering van de traditionele editietechniek, maar wel zeer attent met de vinger aan de pols waar het gaat om de toepassing van additionele nieuwe technieken.

C. B. Wels

M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Dissertatie Rotterdam 1998; Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 361 blz., f49,90, ISBN 90 351 2005 1).

Het inzicht dat onderzoek naar afwijkend gedrag ook heel veel informatie oplevert over wat als 'normaal' werd beschouwd, is door vele historici reeds aangetoond. Eén van de bestaansredenen van het onderzoek naar criminaliteit in het verleden is juist daarin gelegen. Het gebruik van de bronnen van de criminele rechtspraak — vraag en antwoord in verhoren; getuigenverklaringen; vonnissen — kan een beeld scheppen van normen en gedrag. Dat naast de rechtspraak ook de kerkelijke tucht dergelijke informatie kan verschaffen is evenzeer bekend. Uit verschillende studies over het vroegmoderne Nederland is gebleken dat rechtspraak en kerkelijke tucht elkaar met een verschillende rol- en taakopvatting aanvulden. In dit Rotterdamse proefschrift wordt nagegaan welke wetgeving en normen golden op het terrein van huwelijk en seksualiteit in het Holland van de zeventiende eeuw, welke gedragingen werden bestraft en gecorrigeerd, welke argumenten ter verdediging werden aangevoerd en welke andere omstandigheden van belang kunnen zijn geweest. Daartoe heeft de auteur de stedelijke criminele rechtspraak en

kerkelijke tucht in Rotterdam en Delft bestudeerd. Uiteraard is zij geïnteresseerd in de verschillen in doel en aanpak van overheid en kerk en in het bijzonder vraagt zij zich af welke invloed van de Reformatie is uitgegaan op de praktijk van het huwelijk.

Na een inleidend hoofdstuk behandelt Van der Heijden in de hoofdstukken twee tot en met vijf de opvattingen van de reformatie over het huwelijk en de wezenlijk nieuwe positie die het huwelijk als wereldlijke zaak ging innemen. Verder komt de wetgeving aan de orde waarbij de auteur onder meer aandacht besteedt aan de regels ten aanzien van de ouderlijke toestemming voor het huwelijk, overspel, bloed- en aanverwantschap en de verbreking van trouwbeloften die, mits de benadeelde partij voldoende bewijs kon leveren, in het uiterste geval tot een door de overheid afgedwongen huwelijk kon leiden. Dezelfde onderwerpen keren terug in de behandeling van de bepalingen van de gereformeerde kerk, grotendeels ontleend aan de *acta* van synoden en classes. Lange tijd heerste in de gereformeerde gelederen onzekerheid over de juiste huwelijkspraktijk en werd gepoogd de overheid te beïnvloeden, niet altijd met succes overigens. Dit beschrijvende deel wordt afgesloten met een nuttige paragraaf over 'terminologie voor buitenechtelijke seksualiteit' waarin vooral de verschillende betekenissen van het begrip eer de revue passeren. In de hoofdstukken zes tot en met negen komt de praktijk van rechtspraak en tucht aan bod. Deze hoofdstukken van het boek zijn zeer boeiend. Nog niet eens vanwege de algemene teneur, namelijk dat de overheid eerder reactief dan actief optrad in de handhaving van de wet en dat de kerken vooral geneigd waren tot bemoeienis met zedelijkheidszaken als deze publiek bezit dreigden te worden. Interessant zijn vooral de soms onverwachte uitkomsten van het bronnenonderzoek zoals ten aanzien van het voortduren van prereformatorische praktijken, de rol van het buurtleven bij conflictsituaties in het huwelijk en het tot aan het eind van de zeventiende eeuw blijven opleggen van symbolische publieke straffen.

Het resultaat van dit onderzoek is zeer waardevol en toekomstige onderzoekers doen er goed aan dit boek terdege te raadplegen. Het bevat een uitstekende beschrijving van de regels en normen die golden op het ruime terrein van huwelijk en seksualiteit in de zeventiende eeuw, de auteur heeft veel gevoel voor de omstandigheden die haar personages gebracht hebben tot hun handelen en zij blijkt geïnteresseerd in tal van details die licht werpen op vragen van algemenere aard. Soms lijkt Van der Heijden met een boog om interpretatieve vragen van grotere reikwijdte heen te lopen. In het inleidende hoofdstuk verwijst zij wel naar de theorieën van Elias en Muchembled, maar erop terugkomen doet zij niet. De vergelijking tussen de Rotterdamse en Delftse praktijk is niet erg uit de verf gekomen: er openbaarden zich geen opvallende verschillen. Veel sterker is zij in haar genuanceerde bespreking van de noties eer, schaamte en schuld en overtuigend is haar argumentatie dat een dreigend verlies aan eer tegenover de direct omwonenden een belangrijk motief vormde een misstand, zoals mishandeling in het huwelijk, bij rechtbank of kerkenraad aan de orde te stellen. Goed gedocumenteerd en afgewogen is haar oordeel dat de kerk veelvuldig probeerde de overheid tot straffer optreden tegen onzedelijkheid te brengen, maar dat de stedelijke overheden zich niet allereerst door morele overwegingen lieten leiden, maar het financiële aspect — bijvoorbeeld de kosten van onwettige kinderen — zwaar lieten wegen bij hun beoordeling. De vergelijking in rol en functioneren van kerkelijke en wereldlijke overheid vormt met de beschrijving van normen, regels en praktijk het sterke punt van dit geslaagde boek.

H. Lademacher, S. Groenveld, ed., *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648* (Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 1998, 582 blz., DM68,-, ISBN 3 89325 575 3).

De vrede van Munster vormde zowel voor de Republiek als voor het Duitse Rijk een waterscheiding. De Republiek stond op het toppunt van haar macht en welvaart; zij had het Spaanse Rijk aan haar zegekar gebonden en had zich tot centrum van de wereldhandel ontwikkeld. Het Duitse Rijk bood een troosteloze aanblik; het land was een rokende ruïne en alle gezag rustte bij de afzonderlijke rijksoorden. De oorlogsmoeheid in de Republiek mag echter niet worden onderschat; het contrast met het Duitse Rijk was minder scherp dan de inleiding suggereert.

Het onderwerp van het boek is goed gekozen; de effecten van de Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog zijn nooit systematisch op vergelijkende wijze in kaart gebracht. Helaas praten vrijwel alle auteurs, zoals gebruikelijk, langs elkaar heen; er is nauwelijks sprake van een comparatieve aanpak. Ik zal daarom, mede gelet op de aard van dit tijdschrift, hoofdzakelijk ingaan op de Nederlandse kant van het verhaal.

De invloed van de eindeloze oorlogvoering op het dagelijks leven was aanzienlijk. De bevolking van het Duitse Rijk had, zoals bekend, verschrikkelijk te lijden van het oorlogsgeweld; de bevolking van de Republiek had er over het algemeen minder langdurig en rechtstreeks mee te maken. S. Groenveld geeft een impressie van de oorlogsellende in het zuiden en oosten van de Republiek, waarbij hij veelvuldig gebruik maakt van een eerder verschenen studie over Geertruidenberg rond 1590; de fiscale, economische en maritieme effecten van de oorlogvoering komen slechts zijdelings ter sprake. De eindeloze oorlogvoering vormde tegelijk een stimulans voor de vaderlandsliefde. Volgens G. Schmidt was er in het Duitse Rijk zelfs sprake van 'Nationsbildung' en 'föderativer Nationalismus'; men neemt met bevreemding kennis van dergelijke uitspraken. S. Groenveld waagt zich voor de Republiek niet op zulk glas ijs; de zorgvuldige analyse van begrippen als 'natie' en 'patria' sluit aan bij de beschouwingen in het *Nederlands archievenblad* (1980) en de bundel *Vaderland* (Amsterdam, 1999).

Het geestelijk klimaat komt er in de volgende vier bijdragen wat bekaaid af. De veranderende kijk op het fenomeen oorlog in de zeventiende eeuw wordt door J. Engelbrecht breed uitgemeten; de *raison d'état* maakte zich, zoals bekend, na 1648 los van religieuze en ethische overwegingen. Hugo de Groot ging nog niet zo ver, hoewel hij het volkenrecht op het natuurrecht baseerde en gebruik maakte van de deductieve methode; hij bleef, zoals D. Janssen benadrukt, een aanhanger van het idee van een rechtvaardige oorlog. Natuurlijk is de mate van religieuze verdraagzaamheid in de Republiek onvergelijkbaar met die in het Duitse Rijk. H. Lademacher beperkt zich bij het verkennen van de grenzen in de Republiek echter tot een wandeling door de overbekende portretgalerij met Erasmus, Castello, Oranje, Coornhert en hun geestverwanten.

De oorlog vond in de Republiek op veel ruimer schaal verbeelding in de kunst dan in het Duitse Rijk; de kunstmarkt was in de Republiek natuurlijk van een andere orde. Volgens A. Lorenz werd de Dertigjarige Oorlog bovendien niet op een realistische wijze in de Duitse kunst weergegeven; deze was eerst programmatisch van karakter en werd daarna uitdrukking van een barok levensgevoel. De kwaliteit van de Duitse kunst hield blijkens de reproducties niet over; elke vergelijking met de Gouden Eeuw in de Republiek gaat mank. M. Biemann komt voor de Republiek niet verder dan een korte beschrijving van schilderijen, gravures en tekeningen die met de oorlogvoering te land en ter zee verband hielden; het komt mij voor dat de inventarisatie allesbehalve uitputtend is.

De literaire verbeelding van de oorlog (of eerder: de vrede) is niet minder dan vijf bijdragen toebedeeld. Deze houden zich met minuscule thema's bezig. M. B. Smits-Veldt behandelt